

ГРИЦЕНКО
Павло Юхимович —
доктор філологічних наук,
директор Інституту української
мови НАН України

УКРАЇНСЬКА МОВА В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 9 листопада 2022 року

У доповіді наголошено, що державна мова повинна мати офіційну підтримку на найвищому рівні керівництва держави, оскільки це питання національної безпеки і майбутнього Української держави. Ця підтримка має бути організаційною, координативною, фінансовою, спрямованою на збереження і розвиток української мови як в Україні, так і поза її межами — на історичних етномовних українських теренах і в місцях проживання сучасної діаспори. Сформульовано невідкладні завдання, які стоять сьогодні перед мовознавцями, насамперед НАН України.

Вельмишановний Анатолію Глібовичу!

Вельмишановні колеги!

Хоча роль мови у творенні й розбудові держави видається очевидною, проте динамізм, змінність життя держави постійно актуалізує цю проблему, зберігає її підвищену актуальність. Відношення *мова* — *держава*, належачи до універсальних, у кожному конкретному випадку наповнене ексклюзивним змістом. Саме ексклюзивність, неповторність національного досвіду розв'язання мовних питань у соціумі унеможливує безпосереднє перенесення досвіду однієї держави для потреб іншої; так само неможливим є перенесення досвіду розв'язання мовних питань з однієї епохи до іншої в межах історичного буття держави/нації. *Хронотоп* — невід'ємний концепт оцінки явищ мови, оцінки в параметрах відповідного реального часу, реального простору й реальних обставин. І лише в опорі на хронотоп можемо науково моделювати мовну ситуацію й визначати роль мови у процесах розбудови й утвердження держави. Тому, на нашу думку, значно вищу цінність мають факти і їх *хронотопічні* оцінки, оперті на реальні час, простір, історичні обставини, а не узагальнені моделі, перейняті з чужого досвіду (який здебільшого глибоко і не пізнали в його ексклюзивних визначальних деталях!).

Обрана для обговорення на сьогоднішньому засіданні Президії НАН України проблема надзвичайно широка, місцями без конкретних берегів, постійно мінлива у своїх оприявленнях, а тому незмінно актуальна.

Спробуємо окреслити сучасний стан буття української мови в Україні, а з усіх можливих зупинимося на таких питаннях:

- невідкладні завдання використання української мови як засобу суспільної комунікації в сучасному державотворенні України;
- актуальні (першочергові) завдання українського мовознавства у формуванні фундаментальної парадигми знань як основи дальшого удержавлення української мови, забезпечення її вітальності (перспектив розвитку в майбутньому).

Отже, насамперед зазначимо, що сьогодні, коли в суспільній свідомості над усім домінує ідея звільнення України від російської окупації, завершення Визвольної війни України, усе ж постійно повертаємося до проблеми домінант у дальшій розбудові вже звільненої держави: *що і як* маємо робити у змінених післявоєнних обставинах, як долучитися до зміцнення й розбудови Держави. І в тому, що, живучи в жорстоких умовах війни, думаємо про післявоєнну перспективу, проступає глибокий символізм життєствердження: **завтра виростає із сьогодні**, з осмислення явищ і процесів, із планування змін та підготування основ цих змін.

У цьому майбутньому велике значення має дальше удержавлення української мови, розбудова українськомовного простору.

Мовне сьогодення України, попри строка́тість і складність щоденних оприявнень, демонструє висхідний рух, **зміну мовного коду України**. Це рух від усеохопного домінування російської мови в УРСР—СРСР до формування в незалежній Україні українськомовного простору без російсько-української (чи українсько-російської) двомовності будь-якого формату. Мовний код в УРСР офіційно кваліфікували як *російсько-українську гармонійну двомовність*, використовуючи типову совєцьку новомову: обмеження й нищення української мови називали означенням із по-

зитивним змістом — *гармонійною* двомовністю! Прокремлівські «політики» в Україні й позаукраїнські «експерти» й «уболівальники» за нашу долю намагалися законсервувати радянське російськоцентричне минуле України в різноманітних формах — загальнодержавного поширення російської мови як другої державної чи офіційної, як регіональної чи професійно-корпоративної. Підкреслимо, що Інститут української мови НАН України всі непротісті роки Незалежності протистояв таким антиукраїнським спробам і мав у цьому послідовну підтримку керівництва НАН України.

Після початку війни Росії проти України 2014 р., особливо після 24 лютого 2022 р., модель російсько-української двомовності в Україні, як і перспектива підтримки російської мови і культури в українському суспільстві, втратили щонайменшу перспективу. Проте це не означає, що вже назавжди зникли передумови повернення до ідеї відновлення російськомовної присутності в Україні в тих чи інших формах, в окремих ділянках мовної комунікації, не означає, що зникли ініціатори реставраційних рухів за російський простір в Україні.

Сьогодні спостерігаємо інтенсивне й послідовно-наступальне маніпулювання мовним питанням в Україні політиками РФ. Це виявляється в різноманітних офіційних програмних виступах Путіна із відкритим декларуванням ідеології українського геноциду і лінгвоциду, закликає до знищення всього українського, зокрема і в освіті на окупованих теренах України, намаганнях заступити українськомовну освіту у загарбаних містах і селах, намірах створити інститут української мови в Москві з метою створення «справжньої», на їхню думку, української мови. Блаженних ініціатив російських політиків не перелічити! З огляду на такий широкий спектр ідеологічного наступу на українське суспільство треба бути готовими до нових проявів активності центрів російської дезінформації щодо мовного питання в Україні, до використання нових моделей впливу. Зазначимо, що дії Кремля, спрямовані на знищення чи цілеспрямоване

обниження статусу української мови в Україні, породжують здебільшого протилежний ефект: риторика про захист російської мови в Україні, а віднедавна і «справжньої» (якої саме?) української мови (нагадаємо, що питання мовокористування, розвитку мови належать до сфери елітної гуманітаристики!) цілком перекреслило тотальне фізичне нищення українців, ріки крові безвинних жертв і калічення мільйонів людських доль, руйнування життєво необхідної інфраструктури, перетворення на непридатні для життя міста і села... Ці надзвичайно складні для сприймання психічно здоровими, притомними людьми факти наруги над людським життям не скували і не зупинили виразно поступального розвитку української мови, ба більше — нерідко переростали у психоемоційний каталізатор спротиву цим антигуманним процесам, оприявненню звироднілості окупантів.

Є об'єктивні підстави констатувати, що українська мова сьогодні відчутно зміцнила свої позиції єдиної державної мови в Україні. На це вказують:

1) зміна правової основи функціонування української мови як державної відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) та рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 р. щодо відповідності положень цього закону Конституції України. Цей закон остаточно перекрив шлях правового закріплення реставрації російськомовного простору в Україні, на що був націлений закон 2012 р. «Про засади державної мовної політики». Проте необхідно пам'ятати, що правове врегулювання мовного життя в Україні не закінчено, оскільки на нас чекає ухвалення закону про корінні народи і нацменшини, мовні статті яких мають не лише узгоджуватися з чинним законодавством, а й не підважувати державний статус української мови;

2) відчутна розбудова структури функціонального простору української мови, який уже охоплює всі визначальні сфери суспільної комунікації (силові структури, управлінську вертикаль, майже всю систему освіти, медіа,

сферу обслуговування) і наразі активно поширюється на сферу бізнесу, виробництва, торгівлі тощо;

3) помітне перетворення української мови на реальний дієвий чинник консолідації суспільства: дедалі рідше звучать (особливо в медіапросторі) наративи про те, що *українська мова розділяє українське суспільство*; про розділеність / розірваність України на українськомовний захід і російськомовний схід. Після тривалої заполітизованої експлуатації цих і подібних наративів-кліше вони втратили актуальність, хоча їх ще можуть намагатися реанімувати після повернення у свої міста мешканців зруйнованих сьогодні східних районів;

4) употужнення позитивної акціяції (сприймання й оцінок) української мови в суспільстві: українська мова сьогодні є символом нескореної України, а ототожнення понять *українська мова* та *Україна* сприймається не метафорично, а як природне і сповнене високого натхнення; водночас зазнала різкого обниження в українському суспільстві оцінка російської мови, яку часто називають *мовою окупантів*, *мовою окупації*, *мовою Путіна*. Велике значення має розвиток громадського руху за українську мову, розмаїті форми мовного волонтерства, що водночас є потужним виявом формування українського громадянського суспільства; важливою є участь в утвердженні української мови молоді, яка використовує креативні сучасні форми, що сприймаються підлітковим і молодіжним середовищем (це не нафталін...), — і це є оприявненням формування вітальності українськоцентричної ідеї, української мови;

5) інтенсивний розвиток українськомовного художнього, публіцистичного і наукового дискурсів, розвиток нових форм поширення художнього словесного продукту як важлива передумова і форма утвердження змін структури української літературної мови, її оновлення відповідно до трансформацій у науково-технічному, художньо-естетичному розвитку українського суспільства.

Усе це употужнює суспільні позиції української мови, вселяє надії на завтрашній день, проте не є достатньою і непорушною гарантією

від можливого повернення до ретро, до попереднього стану в різних форматах: самозаспокоєння є особливо підступним у часи зміни Україною вектора цивілізаційного вибору.

Звернемо увагу на кілька найважливіших проблем, які, на нашу думку, несуть заряд деструктивності й суспільні виклики-загрози.

1. Деструктивним для майбутнього України є збереження ситуації неповного охоплення українськомовним освітнім процесом учнівської і студентської молоді; групи, класи, заклади з неукраїнською мовою навчання — це формування або національних гетто, або армії реальних кандидатів на еміграцію; немає потреби говорити про несформовану українську ментальність (або ж її відсутність) чи українську державну плюс свою етнічну ментальність, коли випускники середньої школи не здатні подолати полегшений рівень ЗНО, коли в університетах є окремі неукраїнськомовні групи або ж увесь вищий навчальний заклад цілком неукраїнськомовний, тобто зорієнтований на позаукраїнський простір, нерідко і фінансований (відтак, цілком ідеологічно залежний!) із-поза України. Тобто ми створили комфортні умови для *нехтування українською мовою, українською історичною пам'яттю, культурою* — Україною; державних бар'єрів проти цього не виставлено, а самим фактом такої антиукраїнськості пишаємося як проявом «новітньої європейськості й демократії». Актуальною є потреба відновлення обов'язкових випускних іспитів у школах, читання повновагих за обсягом і змістом курсів в університетах зі складанням державних іспитів з української мови, історії України та базових знань Конституції України. Такі програми і організаційні кроки свого часу зробило МОН України, були практичні високообнадійливі напрацювання, які брутально знищило прокремлівське лобі в українському уряді. Потужні кадри для цих змін є в Україні, є перевірені практикою методичні напрацювання. Є все для употужнення українськоцентризму освіти, употужнення української мови й ментальності, але бракує одного — державницької політичної волі керівництва МОН і керівництва держави в ціло-

му, не вистачає критичної маси українськості в їхньому осмисленні сьогодення й майбутнього.

Якщо немає суспільних важелів, аби знати українське, жити у просторі українськості, якщо не створено передумов для обов'язковості таких знань і такого чину, то знання і ментальні стереотипи не запанують у соціумі самі собою!

2. Згубним для розвитку українськомовного середовища є повернення до практики українсько-російської двомовності в медіа. Останніми місяцями спостережено зростання цієї загрози. Змінено тактику дій: поширення російськомовності вже не обговорюється на рівні зміни законодавства, на рівні дискусій у соціумі, а переведено в практичну площину — реального збільшення частки російськомовного продукту в інформаційному просторі. І це на тлі виростання нової генерації дикторів, блогерів, коментаторів з правильним природним українським мовленням, які пропагують високі зразки усного мовлення. Але водночас виклична непоступливість багатьох дикторів, які не переходять з російської мови на українську навіть за присутності українськомовного учасника передачі, засвідчує ідеологічні настанови власників телеканалів.

Негативними для розвитку української мови є нові спроби нав'язати українському суспільству **дискусії** про відновлення в Україні російської мови в різних форматах, її повернення в освіту, медійний простір та дискурс культури. Ці дискусії демонструють і на рівні підсвідомості стверджують можливість реставрації російськомовного простору в Україні.

3. Обговорення й усунення потребують факти **волюнтаризму** — адміністративного втручання офіційних функціонерів різного рівня, а з ними й окремих громадських діячів, науковців у розвиток української мови, провокування чи нав'язування змін структури української мови, моделей мовокористування. До прикладу: божевільна ідея трансформації норм української мови шляхом запровадження великої кількості штучно створених фемінітивів — назв осіб жіночої статі. Злива утворень на зразок *ортопедка-травматологиня, мікро-*

біологія-вірусологія, педіатрія-неонатологія не лише заповнила медичний дискурс, а й зродила численні пересміхи з української мови. Те, що не вдалося зробити російській пропаганді щодо підваження престижу української мови, виявилось під силу своїм «мовореформаторам». Це стало наслідком вульгарного розуміння ідей гендерної рівності, якими перейнята сучасна Європа.

Інший приклад. Фальшиве віддалення від Росії й позірне наближення до Європи через запровадження двокомпонентного офіційного іменування особи замість трикомпонентного, яке було відоме в Росії та СРСР. Ніхто з урядовців цього питання не вивчав і не звертався до наукових експертів, які, до речі, займають цілком протилежну позицію, оскільки багатокомпонентне (три і більше елементів) означення особи було притаманне українцям значно раніше до підлеглості частини України Московії.

Переляк перед російською мовою, що яскраво свідчить про збереження задоволеної менш-вартості українців, спрацьовує доволі часто, тому доводиться і в колі науковців пояснювати, що на теренах України те чи інше мовне явище було поширене значно раніше, ніж стало відомим на теренах Росії і потрапило в російські писемні джерела. А з огляду на привласнення давньоукраїнських писемних пам'яток Росією й уведення до словників російської мови XI–XIV, XI–XVIII ст. свідчень давньоукраїнських пам'яток, треба особливо ретельно опрацьовувати кожне слово, перед тим як визнати за ним не українську, а російську генезу і відмовитися від його використання як запозиченого з російської мови, а не питомого українського.

4. Державної підтримки і координування очікують громадські й волонтерські рухи, спрямовані на допомогу тим громадянам, які поновно оволодівають українською мовою.

Державна мова повинна мати офіційну державну підтримку на найвищому рівні керівництва держави, бо питання мови — це питання національної безпеки і майбутнього держави. Тому держава має надавати організаційну, координативну, пряму

фінансову підтримку, виявляти піклування про збереження і розвиток української мови як в Україні, так і поза її межами — на історичних етномовних українських теренах і в місцях сучасної масової діаспоризації.

Серед невідкладних питань, які необхідно розв'язувати мовознавцям, насамперед НАН України, бачимо такі.

1. Усунення ускладнень, які виникли з новим українським правописом, що руйнує норми української мови, сповільнює її засвоєння й застосування. Проблем багато, насамперед це зміст самого правопису, який викликав у професійному середовищі чимало обґрунтованих критичних оцінок, які засвідчено в офіційних запитах до Інституту української мови, хоча варто скеровувати ці запити до Правописної комісії, керівництво якої практично усунуло наш Інститут і вчену раду від розгляду остаточної версії правопису, зігнувало застереження не випускати в люди — до Кабміну — до кінця не підготовлений текст. Так поспішали відрепортувати про виконання (перед ким? задля чого?), що навіть загубили алфавіт, із чого мав би починатися правопис. Виникла ситуація правописної невизначеності: яким правописом користуватися — офіційно затвердженим Кабінетом Міністрів, але з численними помилками, чи самовільно зміненим після затвердження Кабінетом Міністрів і ніким не затвердженим, нелегітимним? (Детективна історія так захопила її творців, що один з них умістив самоглюрифікацію цього чину у свою (майже) нову книжку 2021 р., придумавши для цього сумнівного продукту назву *авторизоване видання*.)

2. Повернення до реальних потреб програми повноформатного розвитку інтелектуальної, інформаційної бази, на які має спиратися функціонування української мови. Лакуни, що існують в емпіричній базі дослідження української мови, виникали впродовж багатьох десятиліть; більшість із них пов'язані з прямими ідеологічними заборонами, що йшли з Москви. Оскільки Москва сповідувала ідею, що українська мова веде свою історію від XIV ст.,

то й історичний словник української мови може спиратися на пам'ятки лише від XIV ст. і не раніше; усе, що раніше, — це так звана *давньоруська мова*, нею має опікуватися Москва, що й реалізовано на практиці. Інша ідеологема стверджувала, що після Переяслава в Україні писемність і книжна культура занепали, бо центр впливу визнавався за Москвою, відповідно не варто (= не можна!) укладати словник української мови періоду після 1654 р. На таку концепцію під тиском АН СРСР згодилася АН УРСР, і тому маємо 2-томний словник української мови XIV—XV ст. і не маємо нічого з епохи XI—XIII ст. та періоду після 1654 р.

Сьогодні усім нам, від учителя до науковця, в Україні й поза її межами, вкрай потрібні новий історичний словник української мови, як і не спотворений, а таки *новий*, словник сучасної літературної мови, загальноукраїнський діалектний словник (не лише за окремими регіонами), ономастичний словник, потрібні нові дослідження з історії української мови, завершення 7-томного і створення нових етимологічних словників української мови, потрібне інноваційне порівняльне вивчення української

мови в загальнослов'янському контексті. Усе це актуальне не лише для розвитку української мови, її структури, пізнання й використання її стильового розмаїття і виразності, а й для дальшого відстоювання позицій української мови як в Україні, так і на міжнародній арені.

Розгортання кожного з названих проєктів потребує розширення кола висококваліфікованих виконавців, відповідного технічного забезпечення, спеціального фінансування. А насамперед необхідна зміна вихідної ідеологеми: українська мова — це не ритуальний атрибут, про який згадуємо в День української писемності й мови 9 листопада, а потужний чинник побудови і розбудови України, забезпечення окремішнього й неповторного обличчя і статусу українців у світовій цивілізації.

І лише крізь цю оптику маємо оцінювати свої невідкладні дослідницькі завдання, а також організаційні обов'язки щодо забезпечення передумов пізнання, утвердження й поширення української мови — **ДЕРЖАВНОЇ МОВИ УКРАЇНИ**.

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Pavlo Yu. Hrytsenko

Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5363-6585>

THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE MODERN REALITIES OF STATE FORMATION IN UKRAINE

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, November 9, 2022

The report emphasizes that the official language should have state support at the highest level of nation's leadership, since this is a matter of national security and the future of the Ukrainian state. This support should be organizational, coordinating, financial, aimed at the preservation and development of the Ukrainian language both in Ukraine and outside its borders — in the historical ethno-linguistic Ukrainian territories and in the places of residence of the modern diaspora. Urgent tasks facing linguists, primarily those of the NAS of Ukraine, today are formulated.